

Tóth Gábor:

A megtört egész teljessége

Sajó Sándor: *Majdnem minden. A megtört totalitás dialektikája*¹

Sajó Sándor könyve szakterülete szerint a fenomenológia területéhez sorolható. Ennek ellenére nem pusztán e szakterület művelőinek jelent kiváló olvasmány-élményt, hanem minden ember számára, akinek életében a világra és önmagára vonatkozó, végső nyugvópontot soha el nem érő reflexió elsődleges fontosságú. A mű különlegessége, hogy érvelismódját egy alapvető kettősség jellemzi, amely egyben legnagyobb erénye is: a szerző a felvázolt problémákat és kérdésfeltevéseket úgy közelíti meg, hogy egyrésztől megőrzi a Husserl által szigorú tudományként posztulált fenomenológia egzakt terminuskészletét, miközben tudatosan elhatárolódik az akadémiai diskurzus életidegenségétől és szisztematikus zártságától. Sajó Sándor elemzéseinek tulajdonképpeni filozófiai tétjét a gondolkodás kimerevített, dinamizmustól megfosztott működésmódjának és alakzatainak határozott elutasítása képezi. E célkitűzés megvalósítása érdekében tudatosan vizsgál olyan kérdéseket, melyek végérvényes tisztázása a szigorú fogalmi konstrukciókra alapozó rendszerfilozófiák keretei között eredendően lehetetlennek bizonyul. Ily módon – az egyes fejezeteket kitöltő elemzéseken túlmenően – a filozófus talán legnemesebb feladatát vállalja fel: a filozófiát mint tevékenységet az egyszeri, megismételhetetlen és elidegeníthetetlenül saját-szerű élet szerves részévé teszi. Ennek köszönhető, hogy olvasás közben magunk is úgy érezzük, hogy nem pusztán bölcséleti problémák tételes elemzését követjük nyomon, hanem személyes egzisztenciánk mélyére hatolunk, és saját magunknak is feltesszük azon kérdéseket, melyek megkerülhetetlenek az individuumnak önmagával, a másik emberrel és a világgal kialakított viszonyának megértéséhez. A munka nyolc különálló fejezete módszertanilag oly módon szerveződik, hogy az oldottabb és közvetlenebb hangvételű egységek egybefonódnak az egyes konkrét problémák analízisével – konkrét hivatkozásokkal

¹ Sajó Sándor: *Majdnem minden. A megtört totalitás dialektikája*, Budapest, L'Harmattan, 2014.

Husserl, Heidegger, Lévinas, Freud, Merleau-Ponty és Deleuze életművére. A szerző közülük Husserl, Merleau-Ponty és Freud munkásságára helyezi a legnagyobb hangsúlyt a tudat, a megismerés és a világ konstellációját kísérve figyelemmel. A fejezetek tematikus sokfélesége önmagában is izgalmas olvasmánnyá teszi a könyvet. A bennük kidolgozott témák mindegyike egy átfogó hermeneutikai talajban gyökerezik, amely értelemmel ruházza fel azokat: a „megtört totalitás” elve és fogalma alapozza meg a műben kifejtett problémák jelentését. Ezekben az én és a világ kiküszöbölhetetlen, meghaladhatatlan és állandó alakulásban lévő összefüggése, az individualitás és az alteritás tapasztalata, illetve ennek aspektusaiként a szerelem, a család, a gyász és a szegényenoménjai bomlanak ki gazdag spektrumukban. A saját élet síkján pedig a nosztalgia, a végesség, a halál és a döntés értelem-alakzatai állnak a fókuszban.

Freud én- és tudatelméletének taglalása a fenomenológia és a pszichoanalízis sokoldalú párhuzamán keresztül mutat rá a tudat és a világ kapcsolatára, melyben a tudat önaffektív működésének konstitutív szerepe van a tudattalan tartalmak felszínre hozásában és ezen keresztül a személyes azonosság szüntelenül alakuló, rögzítetlen elemekből álló szerkezetének megragadásában. A szerző a freudi pszichoanalízis jelentőségét abban látja, hogy a fenomenológiai gondolkodás tereimába bevonja az álmok, az elvéteések, a felejtés és a neurózisok kérdéskörét, és ezzel a tapasztalat átfogóbb elmélete felé nyitja meg az utat.

Önálló tárgykört képviselnek a történetiség problémáját, a művészet és a nyelv létmódját explikáló eszmefuttatások, melyek mind ugyanahhoz a végkövetkeztetéshez vezetnek: az egészséges értelem-alakzatok elgondolásának lehetetlenségéről, a gondolkodásnak a köztes, elmosódó határvonalak mentén történő mozgásáról, az „igen is, meg nem is” tapasztalatáról tanúskodnak. Mindez az átélt, bensővé tett élet vonatkozásában kap explicit jelentést. E módszertani kritériumok tárják fel a címben szereplő „megtört totalitás” fogalmának értelmét. Ennek elemzése alapozza meg a modern nyugati eszmétörténet talán legmarkánsabb paradigmaváltását, amely az egyénnek a valóság egészével és önmagával kialakított viszonyából száműzi a szimmetrikusan rögzíthető, zárt totalitás koncepcióját. Valamennyi fejezet más és más kontextusban, de egyöntetűen amellet érvel, hogy azon elképzelés, miszerint a filozófiai és általában véve mindenfajta megismerés tárgya hiánytalanul, részeinek teljes értékű egészeként hozzáférhetővé válhat, a tradíció alapvető tévedésének bizonyul. Egy diszkurzív elmélet, legyen bármennyire szabatosan megszerkesztett, nem alkalmas arra, hogy kimerítően ábrázolja, és egységbe foglalja a lét feltá-

róló sokféleségét. Sajó Sándor határozottan amellet foglal állást, hogy e feladat kivitelezésére még a kanti transzcendentálfilozófia architektonikus építménye sem alkalmas. E nézet érvényességét Merleau-Ponty Kant-kritikájára történő hivatkozással igazolja. A „nem-teljesség” ontológiájának szükségszerű következménye, hogy a reflexió olyan elemekkel is szembetalálja magát, melyeket nem tud az előzetesen kialakított sémának megfelelően szintetizálni. A megismerés és a gondolkodás tárgyainak összessége totalizálhatatlan. E tézisben sűrűsödik össze a szerző valódi filozófiai mondanivalója.

A fent felsorolt területek közül a szerző az időproblémának kitüntetett figyelmet szentel – elsősorban Husserl és Merleau-Ponty fenomenológiai megközelítései tükrében. Merleau-Ponty elméletében az idő az ember és a világ elválaszthatatlan egységének megélt formája és kifejeződése. A megismerésben, és a vele közvetlenül összefonódó megértés folyamatában éppen azok a komponensek játszik a legfontosabb szerepet, melyek közvetlenül nem jelennek meg, és fogalmi eszközökkel sem artikulálhatók. A probléma adekvát megértése érdekében olyan univerzális értelem-horizont tételezésére van szükség, amely a tárgyakra közvetlenül irányuló tapasztalat számára rejtve marad. Az értelemképződés folytonosan zajlik, áthatja a tapasztalat egészét, és nem lokalizálható a tárgytól szingulárisan elkülönülő szubjektumban. A világ értelme közös, interszjektív értelem. „Az értelem interszjektivitása azt jelenti, hogy a tapasztalat sohasem egy szolipszisztikus tudat értelemadásának eredményeként áll elő, hanem mindig is közös értelmek alkotják” (140). A vonatkozó szövegrészekben a létezőknek és a világnak a kiazmus elve általi értelmezése alapozza meg azt a radikális fordulatot, melyet Merleau-Ponty a metafizikai hagyománnyal szemben végrehajt. Ennek értelmében a megismerési viszony egymással szembeállított tagjai kimozdulnak eredeti helyükről, elcsúsznak egymáson és átfolynak egymásba. Ennek következtében a realitás szilárd szerkezete felbomlik, átadván helyét egy nyitott totalitásnak. „Valójában a tárgyak sem szemben állnak velünk, nem kibomlanak előttünk, hanem velünk együtt formálódnak. (...) A saját test elmozdulásai ezért valójában mindig egyben a világ elmozdulásai is, és a kettő csakis egymásra vonatkoztatva és egymáshoz képest változik” (86). A mű egyik alapvető belátása, hogy az előre meghatározott elvek szerint elgondolt teljesség fogalma revízióra szorul: a szisztematikus metafizikai elméletek a valóság zárt egészként történő tematizálásakor éppen annak legsajátabb lényegét veszítik szem elől: az elemek egymáshoz való viszonya sohasem világosan elkülöníthető és lekerekített, hanem szükségszerűen magában rejt az aszimmetria váratlan lehetőségét. Ennek megfelelően az emberi egzisztencia egységét konsti-

tuáló időbeliség nem gondolható el most-pontok lineáris szukcessziójaként, mivel e megközelítésből teljességgel hiányzik a temporalitásnak a tapasztalat közvetlenségében megnyilvánuló élménye, melyben a múltbeli mozzanatok a jelen adottságaival és a jövő elvárásaival összefonódva jelennek meg. A megtört totalitás eszméjével összhangban a szerző rámutat arra, hogy az idő lényege akkor válik hozzáférhetővé, ha kívül helyezkedünk a lineáris és az eksztatikus modell oppozícióján. A jelentés autentikus formája a két értelmezési mód metszéspontjában keresendő, amely szintén nem gondolható el statikus és szinguláris pontként. „Az idő (...) egyszerre lineáris és eksztatikus” (111).

A szerző a maradéktalan szintézis lehetetlenségét még az olyan gondolatrendszerek esetében is sikerrel mutatja fel és igazolja, mint Kant transzcendentálfilozófiája és Husserl fenomenológiája, melyek a végső megalapozás apodiktikus igényével lépnek fel. A szerző külön fejezetet szentel Husserl idő-felfogásának, melyben részletesen áttekinti a tiszta tudat intencionális struktúrájának az időélmények konstitúciójában játszott szerepét. Az értelmezések által a husserli időfilozófia olyan kulcsfogalmai nyernek megvilágítást, mint ősbemutató, retenció, protenció, lefolyás, tartam. A megtört totalitás univerzumában a megismerés és a megértés folyamatában éppen azok a komponensek játszzák a legfontosabb szerepet, melyek a tapasztalati mezőben nem fenomenalizálódnak, és fogalmi eszközökkel sem artikulálhatók. Sőt, maga a tapasztalat szférája sem foglalható egyértelmű és zárt határok közé, mivel az énnel a világgal való folytonos interakciójában a szubjektum és az objektum sem képeznek élesen elkülönülő ellentétpárokat: nem tehető aktuálissá egy olyan állapot, melyben tisztán és világosan eldönthető, hogy hol végződik az én, és hol kezdődik a hozzá képest külsődlegesként tételezett objektív valóság szférája. „(...) a szubjektum elsődlegességét feltételező egológia ugyanolyan félrevezető, mint a látszólag vele a legélesebb ellentétben álló, az objektumra alapozó (...) koncepció” (81). Egy olyan univerzális értelem-horizontot kell feltételezni, amely a tárgyakra az érzékek vagy az értelem révén közvetlenül vonatkozó tapasztalat számára rejtve marad, áthatja a tapasztalat egészét, és független a szubjektum egyedi megismerő aktusaitól. E szemléletváltás annak az értelmezési hagyománynak a feladását jelenti, melyben a filozófiai elméletek érvényességét a szubjektum és a vele szemben pozícionált tárgyak hézagmentes korrelációja biztosítja. Annak a filozófiai megközelítésnek, amely a világ problémájához eredeti módon viszonyul, szakítania kell azzal a törekvéssel, hogy a világ egészére mintegy „kívülről”, vagy „felülről” egy egységes objektív nézőpontból tekintsen. A valóság ontológiai szférája nem rendelkezik egy eredendő és változ-

tathatatlan alappal, melyre valamennyi konkrétan létező forma, állapot és aspektus visszavezethető lenne. A konstituáló és a konstituált szférája folytonosan egymásba hatol és összecsúszik. Ennek belátása azonban a reflektáló szubjektumot nem részesíti a létezés egészét átfogó értelem-egység megszerzésének adományában. A létezés nem-egészleges teljessége és az egzakt fogalmi készleten alapuló gondolkodás működésmódja között nincs közvetítés. Az ember és a világ viszonya így alkot nyitott, totalizálhatatlan totalitást: a megismerés folyamatában nem képződhet meg egy olyan állapot, melyben a szubjektum a valóság összes elemét birtokolva megvalósítja annak komprehenzív megragadását. A szerző következetesen amellet érvel, hogy a világ az emberi megismerés és gondolkodás végtelenül tág, nyitott horizontjaként tematizálódik. A világot az individuum minden lehetséges életmozzanatában magával hordozza – beleértve az egzisztálás végpontjaként felfogott elmúlást is. „A világot mint a tapasztalat horizontját, mint azt, aminek a mozzanataiként jelennek meg a tárgyak, mindig feltételezem, és nem tudom nem feltételezni” (18). E korreláció magában hordja azt a mozzanatot, hogy sem az én, sem a világ nem elsődleges egymáshoz képest, hanem feltételezik egymást. Egy adott tárgy megjelenítésekor a megvalósultság és a hiány mindig egymást kiegészítő, de végleges, lezárt rendbe soha nem állítható aspektusokként adódnak: „Konklúzióként elfogadjuk, hogy teljes reflexió nem lehetséges, hogy a transzcendentális redukció elvi okoknál fogva nem hajtható végre teljesen, hogy az észlelés kiindulásként szolgáló világa meghaladhatatlan és redukálhatatlan. Valamint azt is, hogy a filozófia nem léphet át a testiségtől, az észleléstől a tiszta vagy transzcendentális tudat régiójába, ahol minden tárgy mint áttetsző tudatkorrelátum, mint noéma jelenik meg: hogy lehetetlen a megismerés tárgya „fölébe szállni” (*survol*).” (136-137).

Összességében elmondható, hogy Sajó Sándor műve magas színvonalú filozófiai munka, amely kizárólag megfelelő előtanulmányokat követően érthető meg. Erről tanúskodik a szakterminusok néhol talán túlzottan sűrített használata – kiváltképp a husserli intencionalitás-koncepciót taglaló fejezetben, amely a fenomenológiában kevésbé járatos olvasó számára megnehezítheti az egyes fejezetek közti összefüggések átlátását. Ez azonban alig von le a mű egészének értékéből, melynek legnagyobb erénye, hogy viszonylag rövid terjedelme ellenére a bölcsélet szinte valamennyi alapproblémáját változatos és sokszínű összefüggérendszerben foglalja egységbe.